

UOT 398:801.6; 398:82.0; 801.8; 81:0/9

ÇİNARƏ RZAYEVA

RUS VƏ AVROPA TOPONİMLƏRİ NAXÇIVAN FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ

Bildiyimiz kimi toponimlərin həyatımızda rolu böyükdür. Bu dil vahidləri xalqın tarixini, şanlı keçmişini özündə yaşadaraq müasir dövrümüə qədər mühafizə edir. Toponimlər aid olduğu bölgənin qədim sakinlərinin milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Həmin bölgənin tarixinin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbə məhz toponimlərdir. Buna görə də heç bir yeri adsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Eləcə də folklor mətnlərini toponimsiz təsəvvür etmək olmaz. Folklor mətnlərində də hər bir hadisə müəyyən yerdə cərəyan edir. Və bu yerlər də müəyyən adlarla qeyd edilir. Həmin adların bir qismini rus və Avropa toponimləri təşkil edir. Məqalədə Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən bir sıra rus və Avropa mənşəli toponimlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqata cəlb edilən bu yer adlarının bir qisminin etimoloji izahı da verilmişdir. Naxçıvan folklor materiallarında işlənən rus və Avropa mənşəli yer adları məqalədə əhatəli araşdırılmış, nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar zamanı məlum olur ki, bu qəbildən olan yer adları Naxçıvan folklor mətnlərində çox az işlənmişdir. Tədqiqat zamanı yeni, maraqlı faktlar və elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, rus, Avropa, folklor, toponim.*

Tarixə nəzər salanda görürük ki, bütün dillər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və zənginləşir. “Rus dili Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin inkişafında iki vəzifəyə malik olmuşdur: birincisi, bu dil Azərbaycan dilini öz sözləri ilə müntəzəm zənginləşdirmiş, ikincisi, başqa dillərdən, xüsusən, Avropa dillərindən sözlər almaqda vasitəçi rolunu daşımışdır. Buna görə də rus dili Azərbaycan dili üçün həm vasitəçi, həm də mənbə dil olmuşdur” [6, s. 232]. Dilimizə rus və Avropa dillərindən keçən leksik vahidlər içərisində toponimlər də mövcuddur. Yunan mənşəli söz olan toponimika coğrafi adları öyrənir. Bilirik ki, coğrafi adlar olmadan kainatı heç cürə təsəvvür etmək mümkün deyil. Yer adları ilə bağlı V.A.Nikonovun fikirləri də çox maraqlıdır. O yazır: “Bir anlığa təsəvvür edək ki, planetimizdəki bütün coğrafi adlar-şəhər, kənd, çay, dəniz, dağ, ölkə, küçə adları yox olmuşdur. O saat bütün rabitə işləri dayanar. Bütün nəqliyyat dayanar: heç kim harada mindiyini, hara getdiyini və harada düşdüyünü bilməz. Dünya təsərrüfatı dağılar, bəşəriyyət ibtidai vəziyyətə qayıdar. Yalnız xırdaca bir şeyə-ada görə” [7, s. 8]. Nikonovun bu fikri ilə tamamilə razıyıq. Çünki yer adlarının olması kainatda çox mühüm rol oynayır. Xalqın tarixini, şanlı keçmişini özündə yaşadan, qədim sakinlərimizin milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu dil vahidləri həmin bölgənin tarixinin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbə sayılır. Məhz bunun nəticəsi olaraq da folklor mətnlərində bir sıra toponimlərə rast gəlirik. Bu toponimlərin bir qismi milli yer adları olsa da, bir qismi də digər dillərə məxsus yer adlarıdır. Folklor mətnlərini araşdırdığımız zaman digər yer adları içərisində rus və Avropa mənşəli yer adlarını az da olsa müşahidə etdik. Bəlkə də rus və Avropa toponimlərinin az olması Naxçıvanla məsafələrin uzaq olmasından irəli gəlir. Çünki dildə işlənən alınma toponimlər əsasını qonşu olan ölkələrin yer adları təşkil edir. Qeyd edək ki, rus və Avropa yer adlarının Azərbaycanın digər bölgələrində toplanan folklor materiallarında işlənmə tezliyi yüksəkdir. Bu da onunla əlaqəlidir ki, həmin bölgələrimiz Rusiya ilə həmsərhəddir. Bu məqalədə ara-ara Azərbaycanın digər bölgələrində də rus və Avropa toponimlərinin işlənmə məqamlarını süzgəcdən keçirəcəyik. Naxçıvan folklor örnəklərində az sayda işlənən belə yer adlarını seçib tədqiqata cəlb etmişik. Məsələn, Fransa, Tiflis, Yunan, Macar və s.

Firəngistan. Mənbələrdə göstərilir ki, Fransanın qədim adı “Firəngistandır” Fransa Respublikası, yaxud qısaca Fransa, köhnə mənbələrdə Firəngistan – Qərbi Avropada dövlət [8] kimi adlandırılır. Folklor mətnlərinin də tarixi qədim olduğu üçün bəlkə də mətnlərdə Fransanın elə qədim adı işlənmişdir. Firəngistan adının işləndiyi bir nümunəyə baxaq. “İynədan” nağılından oxuyuruq:

“Bu xəbər Firəngistan padşahının oğluna çatdı. O, elçilərini həmin qızın evinə göndərdi. Qızın anası elçilərə “hə” cavabı verdi. Vaxt oldu Firəngistan şahının adamları qızı aparmağa gəldilər. Dayə fikrində tutmuşdu ki, onun yerinə öz qızını versin. Ona görə də ancaq dayə bu qızın paltarlarını öz doğma qızına geyindirib verdi Firəng elçilərinə. Elçilərdən biri qıza dedi:” [4, s. 200].

Bu nümunədə Fransa həm Firəngistan, həm də Firəng kimi işlənmişdir. İlk olaraq Firəngistan yer adı olaraq işlənmiş, daha sonrakı cümlədə elçilərin fransız olduğunu vurğulamaq üçün firəng elçiləri deyə müraciət edir.

Qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə “firəng sözü bizim bu gün anladığımız mənadakı Fransa deyildir. Orta əsrlərdə firəng ümumiyyətlə avropalı mənasında işlədilmişdir” [1, s. 283]. Biz bu fikirlə tam razılaşmırıq. Çünki firəng sözü mətnlərdə təkcə avropalı mənasında işlənmişdir. Bizim yuxarıda göstərdiyimiz nümunədən də görüldüyü kimi, Firəngistan toponim kimi Fransanın yer adını bildirmiş, firəng də həmin şəhərin vətəndaşının olmasından xəbər verir. Yəni bu nümunədə ümumi söz olaraq avropalı olmasını müşahidə etmirik. Yenə folklor mətnlərindən aldığımız başqa bir nümunədə Firəng Fransa yer adı kimi işlənmişdir. Məsələn,

Bir xalın var heyvad – gəlməz irəngə.

Bir xalın bərgədi – gedər Firəngə,

Bir xalın aləmi salıbdı ləngə:

Bir xalın söhbəti – sazılan gəlir [4, s. 464].

Bu nümunədə işlənən Firəng fikrimizcə indiki Fransanın mənasında işlənmişdir. Fransa olaraq bu toponim folklor dilində çox az işlənmişdir.

Aşağıda göstərəcəyimiz nümunədəki firəng bəlkə də yuxarıda deyilən kimi avropalı mənasında işlənmişdir. “Beçə Dərviş nağılı”ndan oxuyuruq:

“Ayrı əlac yoxdu. Firəng padşahının bizə bağısladığı paltar neçə ildi ki, anbarın küncündə qalır. Bəlkə bu paltar ona gəldi” [5, s. 267].

Verilən nümunələrə diqqət etsək görürük ki, əvvəldə göstərdiyimiz nümunədə Firəngistan padşahı, ikinci nümunədə firəng padşahı kimi işlədilmişdir. Necə ola bilər ki, birində Fransa adı kimi, birində avropalıları bildirən ifadə kimi işlənsin? İlk baxışda ikisi də Fransanı ifadə edir. Əminliklə deyə bilərik ki, birinci nümunədə Firəngistan Fransa mənasında işlənmişdir. Sonuncu göstərdiyimiz nümunədə bəlkə də mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, avropalı mənasında işlənmişdir. Ancaq fikrimizcə hər ikisi Fransa yer adını bildirir. Ehtimal edirik ki, Firəngistan uzun söz olduğuna görə onu qısa variantı olaraq firəng deyə qeyd edilib. Hər iki ehtimalda Fransa yer adının qısa və qədim forması qələmə alınmışdır.

Digər bir nümunə də isə firəng yer adının daha bir variantına rast gəlirik. “Abdulla ilə Mehriban sultan” nağılından oxuyuruq:

“Qız da baxıb gördü ki, Vallah bu atlıların içində bir oğlan var ki, bığ yeri yenicə tərləyib, elə boy-buxunu var ki, heç firəngiərəbi gəzəsən bu nişanda adama rast gəlməzsən” [5, s. 352].

Çox maraqlı gələn bu ifadə sanki Fransa ilə Ərəbistanı birləşdirərək iki böyük yer adının qısa formaya salınmış şəklidir. Firəngərəbi deyə ifadə edilməsi bir çox sual yaradır. Firəngərəbi deməklə nə ifadə etmək istəmişdir? Ehtimal edirik ki, ya burada obraz sözə və zamana

qənaət edərək Fransanı və Ərəbistanı birləşdirərək firəngərəbi toponimini yaratmışdır, ya da Avropa və Asiyanın simvolu kimi yaranmışdır. Maraqlı burasındadır ki, biri Avropa mənşəli digəri ərəb kökənli yer adını bildirən bir-birinə heç cürə yaxın olmayan bu toponim bu nağılda necə birləşdirilərək ifadə edilmişdir.

Tiflis – yer adı Naxçıvan folklor mətnlərində bir neçə janrında işlənmişdir.

Haxıştalara nəzər salaq:

Haxışta mənim olsun, haxışta.

Tafta tumanım olsun, haxışta.

Geyim gedin Tiflisə, haxışta.

Tiflisdə toyum olsun, haxışta [3, s. 399].

Bu nümunədə görünür ki, gəlin toyunun Tiflisdə olmasını istəyir. Ümumiyyətlə folklor mətnlərində alınma toponimlər hadisələrin baş verməsi ilə bağlıdır. Əsasən hər hansısa hadisənin müəyyən bir hissəsi həmin ölkədə, şəhərdə, rayonda, kənddə baş verir.

Tiflis toponiminə bayatılarda da rast gəlirik. Məlumdur ki, bayatılar mövzu dairəsi baxımından çox zəngindir. Ona görə də bu janrda alınma toponimlər çox işlənmişdir. İstər rus və Avropa mənşəli, istərsə də ərəb və fars mənşəli toponimlər. Bayatılardan oxuyuruq:

Araba kisə, göy kisə,

Məni verdilər pisə.

Onu qəbul elədim,

O da getdi Tiflisə [2, s. 33].

Bu yer adının folklor mətnlərində işlənmə səbəbi Tiflisin Azərbaycan ilə qonşu ölkə olmasıdır. Bu da təbii olaraq folklor örnəklərinə yansımışdır. Çünki ta qədimlərdən günümüze qədər xalqımız qonşu olan ölkələrlə daha sıx əlaqə saxlamış, gediş-gəliş etmişdir. Bu səyahətləri aşığı yaradıcılığında da görürük. Məsələn, Aşığı Abbas Dəhri haqqında danışılarkən “onun kamil bir sənətkar olduğu, tez-tez İrəvan, Gəncə, Şamaxor, Tiflis, Ələmdar, Xoy, Təbriz və başqa yerləri dolaşması, aşığılıq etməsi” [4, s. 437] qeyd edilir.

Yunan – yunanlılara deyilən ifadədir. Lakin folklor örnəklərində bu ad Yunanıstanın qısa forması kimi işlənmişdir. Görünür ki, folklor mətnlərində bir çox toponim qısdılmış formada təqdim olunub. Çünki bölgələrimizdə yaşlı nəsillər əsasən sözlərin qısa formada işlənməsinə üstünlük verir. Bəzən də bunun əksi olaraq əlavə sözlər artırılmasının da şahidi oluruz.

“Məlik Məmməd və Məlik Əhməd” nağılında hadisələrin müəyyən bir qismi Yunan şəhərində yaşanır.

“Biri varıdı, biri yoxudu, Yunan şəhərində bir Məmmədhəsən adında padşah varıdı. Bunun heç sonu, züryəti yoxudu. Özü də çox zalım padşahıdı” [3, s. 195].

Bu nümunə də deyilən fikirləri təsdiqləyir ki, folklor materiallarında Yunan yer adı kimi işlənmişdir. Və bu nümunədə Yunan şəhərindən söz getsə də ordakı padşahın adının Məmmədhəsən olması diqqətimizi çəkir.

Digər alınma toponimlərdən biri Dağıstandır. Bu toponim də Azərbaycanla sərhəddir. Bayatılarda müşahidə edirik.

Əzizim Dağıstana,

Yol gedər Dağıstana.

Necəsən bir ah çəkim,

Ahımdan dağ isdana [3, s. 356].

Macarıstan toponimi folklor mətnlərində az işlənsə də, rastımıza çıxır. Macarıstan yer adı da yuxarıda göstərdiyimiz toponimlər kimi qısdılmış şəkildə folklor janrlarında işlən-

mişdir. Haxıştalarda işlənən həmin toponimə nəzər yetirək:

Aftafa dəm-dəm eylər, haxışta.

Bizim yar sizə neylər, haxışta.

Çiyi Macar tufəngli, haxışta.

Marala sürək eylər, haxışta [3, s. 404].

Bu şeir parçasında tufəngin Macarıstan malı olduğu qeyd edilir. Macarıstan toponimi də digər toponimlər kimi Naxçıvan folklor materiallarında işlənmə tezliyi çox deyil.

Rus və Avropa mənşəli toponimlərlə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan folklor janrlarında işlənən bu qəbildən olan toponimlərin bir qismi ticarətlə əlaqəli yaranmışdır. Bəzilərinə isə hadisələrin bir hissəsi həmin şəhərlərdə baş vermişdir.

Təhlillərdən məlum olur ki, Naxçıvan folklor örnəklərində rus və Avropa mənşəli toponimlərin işlənmə sayı və tezliyi digər alınma toponimlərdən xeyli azdır. Nəzərə alsaq ki, alınma toponimlərin əksəriyyəti qonşu olan ölkələrin yer adları ilə bağlıdır. O zaman Naxçıvan folklor mətnlərində rus və Avropa toponimlərinin az işlənməsi təbii haldır. Folklor janrlarında rus və Avropa mənşəli toponimlərin azlığına baxmayaraq müxtəlif şəhərləri əhatə edir. Bu da xalqın dünyagörüşündən, onunların geniş biliyə sahib olmasından irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Nağılları: 5 cildə, 5 c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
2. Naxçıvan bayatıları. Bakı: Nurlan, 2009, 356 s.
3. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 496 s.
4. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 513 s.
5. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
6. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
7. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. Bakı: Maarif, 1987, 204 s.
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Fransa#Ad%C4%B1n%C4%B1n_etimologiyas%C4%B1

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

Chinara Rzayeva

TOPONYMS OF RUSSIAN AND EUROPEAN ORIGIN IN THE TEXTS OF NAKHCHIVAN FOLKLORE

Toponyms of Russian and European origin in Nakhchivan folklore texts, processed in folklore texts, were involved in the study. As is known, the role of toponyms in our lives is excellent. These Language units preserve the history and glorious past of the people until the present time. Toponyms reflect the national characteristics of the ancient inhabitants of the region. The most reliable source for studying the history of this region is toponyms. Therefore, it is impossible to imagine any place without a name. In folklore texts, every event took place in a particular place as well.

In the paper, the area and frequency of usage of the toponyms are determined. We can indicate several toponyms of Russian and European origin involved in the study. Research

has shown that such place names are rarely used in Nakhchivan folklore texts. The article also presents the meaning and emergence of some place names.

New, interesting scientific results were obtained during the research.

Keywords: *Nakhchivan, Russia and Europe, folklore, toponym.*

Чинара Рзаева

РОССИЙСКИЕ И ЕВРОПЕЙСКИЕ ТОПОНИМЫ В ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТАХ НАХЧЫВАНА

Как известно, топонимы играют важную роль в нашей жизни. Эти языковые единицы хранят историю и славное прошлое народа до наших дней. Топонимы отражают национальные особенности древних жителей региона, к которому они принадлежат. Самым надежным источником для изучения истории края являются топонимы. Поэтому невозможно представить какое-либо место без названия. Также невозможно представить фольклорные тексты без топонимов. В фольклорных текстах каждое событие происходит в определенном месте. И эти места также отмечены определенными названиями. Некоторые из этих названий являются русскими и европейскими топонимами. В статье рассматривается ряд топонимов русского и европейского происхождения, используемых в фольклорных текстах Нахчывана. Также дается этимологическое объяснение некоторых географических названий, включенных в исследование. Топонимы русского и европейского происхождения, используемые в фольклорных материалах Нахчывана, всесторонне исследованы и проанализированы на примерах. В ходе исследования выяснилось, что такие топонимы редко используются в фольклорных текстах Нахчывана.

В ходе исследования были получены новые интересные факты и научные результаты.

Ключевые слова: *Нахчыванский, Россия и Европа, фольклорный, топоним.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 30.07.2021

Son variant 09.08.2021